

NİZÂMÎ GENCEVÎ'NİN "HAMSE" SİNDE TANRI İNANCI VE PEYGAMBER SEVGİSİ

 Murad AGHAYEV^a

Özet

Klasik dönem şiir yapıtlarının kendisine has özellikleri vardır. Belli üslup üzere kaleme alınan bu yapıtlar sahip oldukları iç ve dış bütünsellikleri ile önceki ve sonraki dönem şiir yapıtlarından ayrılmaktadır. Klasik dönem edebiyat örnekleri Allah'ın ve Hz. Peygamber'in övgüsü ile başlamakta ve eserin ithaf edildiği padişahın methi ile devam etmektedir. Klasik eserlerde özellikle Allah inancı büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda Peygamber sevgisi de klasik edebiyat örneklerinin vaz geçilmezidir. "Hz. Peygamber'in Miracı", "Hz. Muhammed İçin Güzelleme" gibi başlıklar klasik Azerbaycan şiirinde çokça rastlanan Peygamber sevgisinin işlendiği bölümlerdendir. Bu bölümlerde şairler kendi düşünce dünyalarını ortaya koymuşlardır. Onlar, naklî, felsefî ve mantikî delillere dayanarak Allah inancının diğer inançlardan üstün olduğunu ve Hz. Muhammed'in son peygamber olduğu üzerinde durmuşlardır. Klasik Azerbaycan edebiyatının en büyük temsilcilerinden biri hiç kuşkusuz Nizâmî Gencevî'dir. O, sadece Azerbaycan edebiyatının değil, aynı zamanda dünya edebiyatının büyük klasiklerindedir. Nizâmî Gencevî'yi diğer Türk şairlerinden farklı kılan özelliklerinden biri de ilk defa Azerbaycan-Türk edebiyatında "Hamse" (beşlik anlamına gelmektedir) yazmış olmasıdır. Aynı zamanda "Hamse", Allah inancı ve Peygamber sevgisi açısından büyük önem kesb etmektedir. Bu çalışmada Nizâmî Gencevî'nin "Hamse"si pek çok açıdan değerlendirilecek, onun Tanrı ve peygamber sevgisini beyan eden orijinal fikirleri tespit edilerek araştırmaya tabi tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nizâmî Gencevî, Hamse, Tanrı inancı, Hz. Muhammed.

* * *

BELIEF IN GOD AND LOVE OF THE PROPHET IN NIZAMI GANJAVI'S "KHAMSA"

Abstract

Poetry works of the classical period have their own characteristics. These works, which were written in a certain style, differ from the previous and later period poetry works with their internal and external integrity. Classical period literature examples of Allah and at begins with the praise of the Prophet and continues with the praise of the sultan to whom the work is dedicated. In classical works, especially belief in Allah is of great importance. At the same time, the love of the Prophet is an indispensable part of classical literature. "Miraj of the Prophet", the Prophet titles such as "Glamor for Muhammad" are parts of the love of the Prophet, which is very common in classical Azerbaijani poetry. In these sections, the poets revealed their worlds of thought. They believe that belief in Allah is superior to other beliefs based on narrative, philosophical and logical evidence and that they emphasized that Mohammad was the last prophet. One of the greatest representatives

^aDr. Öğr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, muradaghaoglu@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 06.09.2022, Makale Kabul Tarihi: 11.10.2022

of classical Azerbaijani literature is undoubtedly Nizami Ganjavi. He is one of the great classics of not only Azerbaijani literature, but also world literature. One of the features that distinguishes Nizami Ganjavi from other Turkish poets is that he wrote “*Hamse*” (meaning quintet) in Azerbaijani-Turkish literature for the first time. At the same time, “*Hamsa*” is of great importance in terms of belief in Allah and the love of the Prophet. In this study, Nizami Ganjavi's “*Hamsa*” will be evaluated in many ways, his original ideas declaring his love for God and the prophet will be determined and subjected to research.

Keywords: Nizami Ganjavi, Khamsa, Belief in god, Mohammed.

Giriş

Azerbaycan edebiyatı Doğu edebiyatının bir bölümünü oluşturmaktadır. Genel hatları itibariyle Azerbaycan edebiyatını üç kısma ayırabiliriz: Eski Çağ Azerbaycan Edebiyatı, Orta Çağ (Klasik Dönem) Azerbaycan Edebiyatı ve Yeni Çağ Azerbaycan Edebiyatı. Eski Çağ Azerbaycan Edebiyatı m.ö. başlar ve m.s. XII. yüzyıla kadar olan dönemi kapsar. Bu dönemin tipik özelliklerinden biri sözlü kültürün ön planda olmasıdır. “*Dede Korkud*” gibi baş yapıtlar bu dönemlerde oluşmuştur. Orta Çağ Azerbaycan Edebiyatı XII.-XVII. (1101-1601) yüzyılları ihtiva etmektedir. Bu dönemde Azerbaycan edebiyatı şiir ağırlıklıdır. Yeni Çağ Azerbaycan Edebiyatı ise XVII. yüzyılda başlar ve günümüze kadar olan dönemi kapsar. Artık bu dönemde edebi eserlerin pek çok türü ortaya çıkmış ve edebiyat daha da gelişmiştir (Hebibbeyli, 2019, s. 114).

Orta çağ Azerbaycan edebiyatı Fars ve Arap edebiyatlarının tesiriyle gelişmiştir. Gelişen ve güçlenen Azerbaycan edebiyatı ise bir sonraki aşamada pek çok halkın edebiyatının gelişmesine olanak tanımıştır. Şöyle ki, Anadolu'nun klasik şiirle tanışması Azerbaycan edebiyatı sayesinde olmuştur. Halil İnalçık'ın “*Şair ve Patron*” isimli eserinde belirttiği üzere Anadolu ilk defa klasik şiirle Azerbaycan aracılığıyla tanışmıştır. Hatta Anadolu'da ilk “*Leylâ vü Mecnûn*”, “*İskendernâme*” adıyla telif edilen eserler Nizâmî Gencevî'nin tesiriyle kaleme alınmıştır. Halil İnalçık'ın belirttiği bu husus Azerbaycan edebiyatının ne kadar güçlü olduğunu gözler önüne sermektedir (İnalçık, 2016, s. 27).

Orta çağ Azerbaycan edebiyatının en ünlü temsilcilerinden biri Nizâmî Gencevî'dir (1141-1209). Büyük şair Nizâmî Gencevî 1141 senesinde Gence şehrinde doğmuştur. Asıl adı İlyâs b. Yûsuf'tur. İlk eğitimini babasının gözetiminde aldıktan sonra medrese düzeyinde sıkı bir eğitim-öğretim görmüştür (Mustafayev, 1967, s. 42). Nizâmî Gencevî, medrese eğitiminin yanı sıra kişisel okumaları sayesinde pek çok bilim dalında kendisini geliştirmiştir (Ahundov, 1909, s. 40-52; Refili, 1939, s. 56). O, İslam'ın temel ilkelerine, Yakın Doğu halklarının sözlü ve yazılı edebiyatlarına, Arapça, Farsça ve Yunanca'ya, antik Yunan tarihi ve felsefesine, Hint felsefesine, astronomi, tıp ve geometriye aşina olmuştur. Ayrıca onun dinî ilimler alanında büyük ün sahibi olduğu bilinmektedir. Bu bilgi çalışmamız açısından çok önemlidir (Ahmedov, 2006, s. 47).

İlyâs b. Yûsuf şair kariyerine Nizâmî Gencevî mahlasıyla lirik şiirler yazarak başlamıştır. Onun ilk eseri 20 000 beyitten oluşan divanıdır. Ancak bu divanın küçük bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır (Eloğlu, 2006, s. 5-7; Ahmedov, 2006, s. 47). Aynı zamanda, Nizâmî Gencevî, Azerbaycan edebiyatında ilk defa “*Hamse*” ismiyle tanınan eserler toplusu yazmıştır (Arslan, 2007, s. 305-306; Yazıcı & Kurnaz,

1997, s. 499-500; Memmedova, 2021, s. 7). Hamse, Arapça bir kelime olup "beşlik" anlamına gelmektedir (Ayan, 1981, s. 89-90; Yazıcı & Kurnaz, 1997, s. 499-500) "Hamse"ye dâhil olan mesnevilerin ilki "Sırlar Hazinesi"dir. Nizâmî Gencevî, "Sırlar Hazinesi"ni 1177'de tamamlamıştır. Bu eser Ortadoğu'daki didaktik-felsefî şiirin en güzel örneklerinden biridir. Eserde insanları adalete, hakkaniyete, cesarete, tevazuya ve dostluğa çağıran şair, baskıcı yöneticileri sert bir dille eleştirmiştir. Adil hükümdar fikrini ilk kez "Sırlar Hazinesi"nde ortaya koyan şair, sonraki eserlerinde bu düşüncesini daha da genişletmiştir (Ahmedov, 2006, s. 48).

"Hamse"nin ikinci eseri "Hüsrev ü Şîrîn"dir. Nizâmî Gencevî, 1180 yılında tamamladığı "Hüsrev ü Şîrîn"i Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin (Bünyadov, 2007, s. 48-152; Kayhan, 2018, s. 45-65) hükümdarı Muhammed Cihan Pehlivan'ın (Necef, 2010, s. 30-35) isteği doğrultusunda yazmıştır. Nizâmî, yazdığı aşk konulu bu lirik-destansı eserle Ortadoğu edebiyatında manzum roman türünün ve yeni bir edebî ekolün temellerini atmıştır (Ahmedov, 2006, s. 48).

Nizâmî Gencevî, 1188 yılında Şirvanşâh I. Ahsitan'ın (Aşurbeyli, 2006, s. 160-170) isteği doğrultusunda, Arap masalına dayanarak "Leylâ vü Mecnûn" isimli üçüncü eserini kaleme almıştır. Nizâmî Gencevî, "Leylâ vü Mecnûn"da aşk kavramını felsefî açıdan yorumlamış, onula insan ve vicdan özgürlüğü arasında bağ kurmuştur (Ahmedov, 2006, s. 48).

Marağa hakimi Alâeddîn Körpe Arslan'ın isteği doğrultusunda Nizâmî Gencevî 1196'da "Yedi Güzel" mesnevisini telif etmiştir. Yarı fantastik bir eser olan "Yedi Güzel", yapısı itibarıyla "Hamse"ye dâhil olan diğer mesnevilerden ayrılmaktadır (Memmedova, 2021, s. 8-9).

Nizâmî Gencevî'nin 1203 yılında tamamladığı "İskendernâme" iki bölümden oluşmaktadır. "Şerefname" adlı birinci bölümde, Büyük İskender'in savaşları anlatılmaktadır (Nizami, 2004 (5), s. 4-12). "İgbalname" isimli ikinci bölümünde ise daha çok sosyo-politik ve felsefî meseleler ele alınmaktadır. Şair, eserinde bir devlet yapısı, millî ve dinî farklılıklar gözetmeyen ve insanlığa mutluluk getirecek adil bir hükümdar imajı çizmeye çalışmıştır. Eserde ilk kez ütopyik bir toplumdan bahsedilmekte ve bu hayali ülkede insanlar müreffeh bir hayat sürmektedir. Ayrıca Nizâmî Gencevî, ünlü filozofların (Aristoteles, Platon, Sokrates vb.) katıldığı felsefî toplantılardan bahsederken (İbrahimova & Misirova, 2012, s. 17-18), aslında dünya, yaşam ve evren hakkındaki görüşlerini şerh etmiştir (Nizami, 2004 (6), s. 4-14; Ahmedov, 2006, s. 48).

Nizâmî Gencevî her bir mesnevisinin başına tevhid, münâcât ve naatlar yazmıştır. Bu makalede, Nizâmî Gencevî'nin "Hamse"sindeki mesnevileri incelenecek ve orijinal fikirleri değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bunu yaparken mesnevilerdeki beyitlerden örneklere yer verdik. Orijinalliğin bozulmaması için beyitlerin önce Azerbaycan Türkçesi'nde, daha sonra Türkçe çevirilerine yer verdik. Bu sayede şairin şiirsel üslubunu göstermeyi amaçladık.

A. ALLAH'IN ADLARI

Allah'ın adları ve sıfatları Nizâmî Gencevî'nin "Hamse"sinde yer verdiği önemli konulardan biridir. Şair "Hamse"ye dâhil olan her bir eserin başında bu konuya temas etmiştir. Gencevî, özellikle Allah'ın aşağıdaki adlarını vurgulamıştır:

a. *El-Evvel*- O, İlk Var Olan'dır ve O'ndan önce hiçbir varlığın mevcudiyeti söz konusu değildir. Allah Teâlâ'nın İlk Var Olan olması onu, eksiksiz kılmaktadır. İlk Var Olan dışında bütün varlıklarda öyle ya da böyle bir veya bir kaç tane eksiklik olması vaciptir. Aynı zamanda İlk Var Olan'ın kendisinden veya kendisi dışında bir varlık nedeniyle var olması mümkün değildir. Yani, O, ne maddedir, ne de maddede kaim olandır. Allah Teâlâ maddeden uzak olduğu gibi suretten de uzaktır. Çünkü madde hali sureti de gerektirir. Ancak biz, İlk Var Olan'ın madde ve suretten bağımsız olduğunu kabul etmekteyiz (Nizami, 2004 (1), s. 23-24).

b. *El-Âhir*- Yaratılmış tüm canlıların bir eceli, yani, bir sonu vardır. Ancak Allah Teâlâ ebedidir. Onun için bir son, ihtimal dahilinde değildir (Nizami, 2004 (3), s. 15).

c. *El-Hâlık*- Allah Teâlâ aynı zamanda yaratıcıdır. Kainatta mevcut olan canlı ve cansız tüm varlıkların yaratıcısı O'dur. Allah gökleri katbekat yaratmış, oranı güneş, ay ve yıldızlarla süslemiş, yeryüzünü çeşitli bitkilerle ve hayvanlarla donatmıştır (Nizami 2004 (1), s. 23-26). Başlangıç noktası olan her bir varlık "*mahlûk*" (yaratılmış) derecesindedir. Ancak Allah Teâlâ ise "*hâlık*"tır (Yaratıcıdır/Yaratandır).

d. *El-Mâlik*- Nizâmî Gencevî, ilk eseri "*Sırlar Hazinesi*"nde "*el-Mâlik*"in poetik açıklamasını yapmıştır. Şair "*el-Mâlik*" adını şu dizelerle açıklamıştır: "*Var mı ondan başka 'bu mülk benimdir!' söyleyen?*" (Nizami, 2004 (1), s. 24). Nizâmî Gencevî'nin yazdığı bu dizeler aslında mülkün tek sahibinin Allah olduğunu bildirmektedir. Şairin beyan ettiği bu gerçeği kendisinden birkaç asır önce yaşamış Taberî (ö. 310/923) ve çağdaşı sayılan Zemahşerî (ö. 538/1144) Fâtiha sûresinin tefsirinde nakletmişlerdir. Müfessirlere göre insan her zaman bir mülke sahip olduğunu düşünür. Ölüm onu yakalayınca elindeki her şeyi kaybeder. Böylece insanın hiç bir mülke sahip olmadığı anlaşılır. Ancak Allah Teâlâ için böyle bir şey söz konusu değildir. O, mülkün tek sahibidir (Taberî, 2001; 1/120; Zemahşerî, 1998, 1/25). Nizâmî Gencevî, müfessirlerin söylediklerine temas ederek poetik bir dille hakikati beyan etmiştir.

e. *El-Âlim*- Nizâmî Gencevî'ye göre Allah Teâlâ her şeyi bilen ve bundan haberdar olandır. Tüm varlıkların yaptığı ve yapacağı hareketlerden ve düşüncelerinden haberdar olan sadece Allah'tır. Çünkü Allah bilmek ve bilinmek için bilgisi dışında başka bir zâta (öze/töze) ihtiyaç duymaz. O halde Allah'ın bilmesi ve bilinmesi zâtından ayrı değildir. Bilmek Cenâb-ı Hakk'ın zâtı ile kaimdir (Nizami, 2004 (5), 17-18).

B. TEVHÎD İLKESİ

Nizâmî Gencevî "*Hamse*"sinde tevhîd ilkesini ispatlamak için naklî ve aklî deliller kullanmıştır. Şair tevhîd inancını anlatmak için yıldızlar (Nizami, 2004 (1), s. 27), ay ve güneşin yaratılışı (Nizami, 2004 (6), s. 20), gece ve gündüzün önemini vurgulayan âyetleri şiirsel bir üslupla naklî delil sadedinde sunmuştur:

a. Yıldızlardan bahseden beyit örnekleri:

Göydə ulduzlara şamildir əmri,

Sənət incisiylə bəzər təbləri (Nizami, 2004 (2), s. 24).

(O'nun emri gökteki yıldızlar içindir,

Sanatsal bir şekilde tablaları süsler).

b. Ay ve güneşten bahseden beyit örnekleri:

Neçin batıb-çixır Ay? Vur, dağulsın Ay bürcü,

Aç pərdəni yormasın bizi xəyalın gücü (Nizami, 2004 (1), s. 29)

(Niçin ay doğup batıyor? Vur, dağulsın Ay burcu,

Aç perdeni yormasın, bizi hayalin gücü.).

Günəşli və aylı bir aləm verən,

Bu ayı, bu yeri odur saxlayan (Nizami, 2004 (2), s. 24).

(Günəşli ve aylı bir alem bahşeden,

Ayı ve dünyayı O'dur koruyan).

c. Gece ve gündüze işaret eden beyit örnekleri:

Aç, dağıt gecələrin boynundan mirvarini,

Gecə-gündüz quşunun sındır qanadlarını (Nizami, 2004 (1), s. 28).

(Aç, dağıt gecelerin boynundan mirvarini,

Gece ve gündüz kuşunun kanatlarını kır).

Dahi şair yukarıda zikredilen beyitlerde Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini bir nevi şiirsel ve tasavvufî üslupla okuyucuya sunmuştur. Nizâmî Gencevî, yıldızlarla ilgili beyitte Allah'ın yaratıcı kudretini vurgulamıştır. Ona göre, Allah yıldızları ilahi emriyle süslemiştir. Bu nedenle yıldızları seyreden her kes bu güzelliğe hayran kalır ve Allah'ın yaratıcı kudretine tanıklık eder. Aynı zamanda yıldızlarla ilgili beyit insanda en-Nahl sûresi 16/12. âyeti çağrıştırmaktadır. Âyette yıldızların Allah'ın emrinde olduğu ve düşünce sahipleri için ibretlerle dolu olduğu anlatılmaktadır (en-Nahl 16/12). İnsanoğlu yıldızları seyrederek Allah'ın birliğine (İlk Var Olan'ın birliğine) kanaat getirebilir (el-En'âm, 6/76; el-A'râf, 7/54). Aynı zamanda yıldızlar en karanlık gecelerde denizde yüzen gemilere yol göstermekte (el-En'âm, 6/97; en-Nahl, 16/16), kibleyi bulmak ve ibadetlerini kibleye dönerek yapmaları için Müslümanlara yardımcı olmaktadır. Bu nedenle yıldızlar, açık ve sarih bir şekilde Allah'ın yaratıcı sıfatına işaret etmektedir. Aynı

şekilde güneş ve aydan, gece ve gündüzden bahseden beyitler de Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin izlerini taşımaktadır (el-Bakara, 2/164; el-En'âm, 6/96; Yunus, 10/67; Yâsîn, 36/39). İster Müslümanların ibadetlerini eda etmesi ister günlük rızıklarını kazanması, isterse de bir yerden başka bir yere seyahat etmesi açısından gece ve gündüzün önemi büyüktür. Aynı şekilde güneş ve ay da Allah tarafından insanlara bahşedilmiş nimettir (Yâsîn, 36/40; En'âm, 6/96; Yunus, 10/5; en-Nahl, 16/12).

Yıldızlar, ay ve güneş, gece ve gündüz bizi kapsayan kâinatın birer incisidir. İnsanoğlu, içerisinde yaşadığı kâinatı tanımakla mükelleftir. İnsanoğlu, kâinatı şu iki sebebe göre tanımalıdır:

- a. **Kâinat Allah'ın yaratıcı sıfatını kanıtlayan bir delildir-** Söyle ki, insanoğlu, kâinatı öğrendiği zaman Allah'ın yaratıcı kudretinin büyüklüğüne tanıklık edecektir. Bu kadar nizamlı ve kusursuz bir evrenin var oluşu sadece kusursuz bir Yaratıcı sayesinde olabilir (el-En'âm, 6/73).
- b. **İnsanoğlu onu kâinatta yaşamaktadır-** Allah kâinatı yaratmış ve insanoğlunun hizmetine sunmuştur. İnsanoğlu da hayatını idame ettirmesi, azığını kazanması, dünyayı yaşanabilecek bir yer haline dönüştürmesi için evreni tanımalıdır. Buna karşılık Allah, insanoğlundan sadece O'na kulluk edilmesini istemektedir (ez-Zâriyât 51/56).

Nizâmî Gencevî'nin yukarda zikredilen beyitlerde söylediğimiz hususlara temas etmesi çok manidardır. Şaire göre, insan, Allah'ın birliğine inanmak için gördüklerini düşünmelidir. Bütün canlı ve cansız varlıklar zamana tabi olarak yaşamakta, gelişmekte ve bir süre sonra yok olup gitmektedir. Allah ise zamana tabi değildir. Çünkü o, zamanın yaratıcısıdır (Nizami, 2004 (1), s. 27-30; Nizami, 2004 (2), s. 23-26; Nizami, 2004 (3), s. 15-20). Aynı zamanda şair düşünme bağlamında aklın önemini vurgulamıştır. Söyle ki, akıl, kıymetli bir şey bulunca ne kadar aciz olduğunu anlar ve Allah'ın yaratıcı gücüne sıkı sıkıya bağlanır. Buna karşılık Allah Teâlâ, aklını kullanan her bir kulunu kutsar. Aklını kullanamayanlar için ise her defasında kurtuluş yolu sunar (Nizami, 2004 (6), s. 17). Aslında Nizâmî Gencevî aklın önemini vurgulayarak kendi dönemindeki insanların ne kadar ilimden ve düşünmeden yoksun olduklarına dikkat çekmek istemiştir (Nizami, 2004 (5), s. 15). Her ne kadar bu asırlar İslam dünyasının en parlak dönemleri olsa dahi, halkın büyük kesimi ileri düzeyde eğitim seviyesine sahip değillerdi. Nizâmî Gencevî, halkın arasında yaşadığı için artı ve eksileriyle birlikte toplumun durumunu biliyordu. O, halkın gerilemesini düşünce yoksunluğunda görmüş ve bu nedenle aklın önemini vurgulamış olabilir. Kanaatimizce, şairin böyle bir yol izlemesinin bir diğer nedeni eserlerinde pek çok ibretlik hikayeler anlatarak veya akılla ilgili konulardan bahsederek hükümdarlara ders niteliğinde bilgi sunmak istemesidir.

Nizâmî Gencevî, her ne kadar aklın önemini vurgulasa da tevhîd ilkesini bulma çabasında aklın yalnız başına bir şey yapamayacağını açıklamıştır. Şairin akılla ilgili zikrettiği beyitlere örnek olarak aşağıdakileri gösterebiliriz:

Çox vurnuxdu düşüncə, anlamadı sirrini,

Göz axtarıb tapmadı Tanrının bənzərini.

Ağıl dedi: - Aradım, ədəbsiz addım atdım,

Ədəb onun özüyümüş, yənə ona qayıtdım (Nizami, 2004 (1), s. 26).

(Çok aradı düşünce, anlamadı sırrını,

Göz arayıp bulmadı Tanrı'dan başkasını.

Akil dedi: - "Aradım, edepsiz adım attım",

Edep onun kendisiymiş, yine ona yöneldim.")

Şaire göre insan aklı kısıtlıdır. Ancak insan, aklın sınırının olmadığını zann etmektedir. Nizâmî Gencevî, bu düşüncenin doğru olmadığını açıklamıştır. Şaire göre, aklın bir sınırı vardır ve Allah'ın ilmi karşısında acizdir. İnsanın bilimde ulaştığı veya ulaşacağı en son nokta Allah'ın belirlediği sınırdır (Nizami, 2004 (1), s. 26; Nizami 2004 (4), s. 20; Nizami, 2004 (5), s. 21; Nizami, 2004 (6), s. 17). Yani, insanın aklı gibi bilgisinin de bir sınırı vardır ve insanın bilgisi tecrübeye dayanmaktadır. İnsan, özel anlamda etrafını kapsayan tabiatla, genel anlamda ise evrenle ilgili araştırmalar yürütmektedir. Bunun sonucunda o, tecrübeye dayanan bilgiye ulaşmış olur. İstese dahi insanoğlunun bunun ötesine geçmesi mümkün değildir. Ancak Allah'ın ilmi için böyle bir şey söz konusu değildir. Allah'ın ilmi insanoğlunun yardımına ulaşmakta ve onun cevaplayamadığı soruları cevaplamaktadır. (Lennox, 2013, s. 52-54). Mesela: İnsan, asla ruhun mahiyetini, kıyamet hallerini, ahiret hayatını, cennet ve cehennem mahiyetini bilemez. Sadece Allah'ın öğretmesi sonucunda bu konularda bilgi sahibi olabilir. Bu da insanın ne kadar aciz olduğunu gözler önüne sermektedir. İnsan sadece aciz varlık değil, aynı zamanda aciziyetini itiraf etmekten çekinen varlıktır.

C. "HAMSE"DE HZ. MUHAMMED (S.A.V.) SEVGİSİ

Klasik şiir örnekleri bazı özellikleri itibariyle hece ve serbest şiir örneklerinden ayrılmaktadır. Şöyle ki, klasik şiirde Tanrı sevgisi ve peygamber sevgisinden bahseden bölümler yer almaktadır. Şairler bu bölümler altında Tanrı inancı ve Hz. Peygamber sevgisini kendilerine özgü üsluplarıyla naksetmişlerdir (Edilli, 2014, s. 40-46). Bu bölümleri okuyarak konu bağlamında şairlerin düşünce dünyalarının dinî, aklî ve felsefi arka planı öğrenilebilir. Nizâmî Gencevî de klasik Doğu şiir geleneğine bağlı kalarak "Hamse"ye dâhil olan beş eserin her birinin başına Hz. Muhammed'e duyduğu sevgisinden bahseden bölümler yazmış ve burada peygamber sevgisini şiirsel bir dille anlatmıştır. Şair, eserlerinde "Hz. Muhammed'e Güzelleme (Naat)", "Hz. Muhammed'in Miracı" gibi başlıklar altında önemli bilgilere yer vermiştir. Nizâmî Gencevî, "Sırlar Hazinesi"nin başına naatlar yazarak Hz. Muhammed'in özelliklerine temas etmiştir. Her ne kadar diğer mesnevilerin başında naatlar bulunsa dahi, şairin Hz. Peygamber'le ilgili görüşleri ağırlıklı olarak "Sırlar Hazinesi"nde bulunmaktadır. Diğer mesnevilerdeki naatlar ise bir nevi özet niteliğindedir. Konuyu daha iyi anlamak için "Sırlar Hazinesi"ndeki naatların özelliklerini şöyle özetleyebiliriz:

Nizâmî Gencevî birinci naatta Hz. Peygamber'in yaratılışını, peygamberliğinin özelliklerini, diğer peygamberlerden farklılıklarını, yaşayış biçimini, nübüvvetini özetlemiş, aile reisi, devlet reisi, yenilmez komutan, en yakın dost oluşunu şifreli kelimeler ve kavramlarla takdim etmiştir (Nizami, 2004 (1), s. 32-34). Ayrıca Hz. Muhammed'le ilgili birinci naatta geçen başlıca kavramlar şunlardır: "Ahmed", "elif", "hâ", "mîm", "dal", "saadet memleketi", "kubbe", "turunç", "peygamber", "peygamberliye on vermek",

“Muhammed”, “Muhammed’in mührü”, “iki dünya”, “Mesîh”, “müjde”, “ümme”, “fesahatli dil”, “vefa”, “adap”, “ismet”, “masum”, “dostluk” ve diğerleri (Nizami, 2004 (1), s. 32-34; Hacı, 2008, 2/77).

İkinci naat, Hz. Muhammed’i tanıtmak ve Müslümanlara sevdirmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu naatta övgü ön plandadır. Şair şiirsel bir üslupla Hz. Muhammed’i tanıtmaktadır (Nizami, 2004 (1), s. 39-41). Üçüncü naatta ise Hz. Peygamber’in insânî nitelikleri ve peygamber olarak insanlığa bahsettiği örnek hayatı şerh edilmiştir. Nizâmî Gencevî, Hz. Peygamber’i anlatırken gök cisimleri, güzel kokular (itr) ve ışık/nur gibi kavramlardan yararlanmıştır. Üçüncü naatta dikkat çeken bir diğer özellik peygamberlik anlayışının açıklanması ve peygamberlerin gönderilmesindeki hikmetin şerh edilmesidir. Şaire göre peygamberlerin gönderilmesindeki hikmetler şunlardır:

- Cenâb-ı Hak peygamberler göndererek tevhid ilkesini tanıtmayı, cehaleti yok etmeyi, insanların dünya ve ahiret saadetine kavuşmalarını amaçlamıştır.
- Peygamberler şariat getirerek insanların Allah’ın ölçülerine ve kurallarına uygun yaşamalarını sağlamışlardır (Hacı, 2008, 2/78-79).

Nizâmî Gencevî, “Sırlar Hazinesi”ndeki birinci naatta Hz. Muhammed’in ismini oluşturan her bir harfe farklı anlam yükleyerek açıklamıştır. Şair, Hz. Muhammed’in ismini “Ahmed” olarak belirtmiş ve açıklamıştır. Ahmed (احمد) isminin ilk harfi olan elif (ا) “okumak”, “bilmek” anlamlarına gelmektedir. Nizâmî Gencevî, burada Hz. Peygamber’in nuru ile varlık anlayışı arasında bağlantı kurarak onu şerh etmeye çalışmıştır (Hacı, 2006, s. 65). Cenâb-ı Hak Hz. Muhammed’den gayb perdelerini kaldırmış, böylece peygamber insanların bilmediği pek çok konuya vakıf olmuştur. Allah Hz. Muhammed’i eğitmiş, o da insanoğlunu eğitmeye çalışmıştır. Hatta “elif” (ا) harfi Hz. Muhammed’in, ilmi Hz. Âdem’den, “mîm” harfi (م) ise Mesîh’ten (Hz. İsa’dan) aldığına işarettir (Nizami, 2004 (1), s. 32; Nizami, 2004 (5), s. 23-24). “Hâ” (ح) harfi Hz. Muhammed’in sahip olduğu ahlaka işaret etmektedir. Yani, Hz. Muhammed diğer peygamberlerden ve insanlardan pek çok özelliğine göre ayrılmaktadır (Nizami, 2004 (1), s. 33). Allah, Hz. Muhammed hakkında Ahzâb sûresi 33/21. âyette şöyle buyurmaktadır: “İçinizden Allah’ın lütfunu ve ahiret gününe umut bağlayanlar, Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah’tan güzel bir örneklik yoktur.” (el-Ahzâb, 33/21). Meali zikredilen âyette geçen “Üsve-i hasene” kavramı çok önemlidir. Şöyle ki, Allah, açık bir şekilde Hz. Muhammed’in insanlar için uyulacak en güzel örnek olduğunu beyan etmektedir. İster dünyevî ister manevî, isterse de ahlakî konularda kendisinden sonra güzel bir yol çizen Hz. Muhammed’in öğretileri bugün bile insanlara yol göstermektedir (Şevkânî, 1998, 4/311). Hz. Muhammed’in örnek şahsiyeti ve insanlara örnek oluşuyla ilgili hadis külliyatında da örnekler bulunmaktadır. Bu örnekler genelde Hz. Peygamber’in uygulamalı sünnetini içermektedir. Hişâm b. Âmir’in naklettiği şu hadis konuyu daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır: “Hz. Ayşe annemizin yanına gittim ve ona; ‘Ey müminlerin annesi! Bana Hz. Peygamber’in ahlakının nasıl olduğunu haber verir misin?’ dedim. Hz. Ayşe; ‘Sen hiç Kur’ân-ı Kerîm okumuyor musun? Onun ahlakı Kur’ân ahlakı idi.’ dedi. Ben; ‘Her şeyi terk edip Allah’a yönelmeyi düşünüyorum’ dedim. Hz. Ayşe; ‘Bunu asla yapma. ‘Şüphe yok ki, Resûlullah’tan güzel bir örneklik yoktur.’ âyetini okumuyor musun?’ dedi. Ardından; Hz. Peygamber, kadınlarla evlendi ve çocuk sahibi oldu’ diye buyurdu” (Hanbel, 1995, 4/91; 6/112). Aslında Nizâmî Gencevî de bu hususa poetik bir şekilde temas etmiştir. O, âyet veya hadis nakletmeden bir harfe yüklediği kısa ve öz anlam ile “Üsve-i hasene”yi özetlemiştir. “Mîm” (م) harfi Hz. Muhammed’in davet mesajına ve

peygamberliğine işaret etmektedir. Hz. Muhammed'in getirdiği ilahi kelama inanan bütün insan iki dünya saadetine kavuşacaktır. Bu yolda Mesih (Hz. İsa) ve diğer peygamberler ona yardımcı tayin edilmiştir (Nizami, 2004 (1), s. 33). Ayrıca, divan edebiyatında "mîm" harfi maddi dünya veya mâsiva (Allah'tan başkaları) olarak açıklanmaktadır. "Mîm" harfi Hz. Muhammed'in son peygamber olduğuna işaret ettiği gibi Hz. Peygamber'in kalbinden Allah sevgisi dışında diğer tüm sevgi ve istekleri çıkardığına da işaret etmektedir. Bir dizi divan şairleri ise Hz. Peygamber'in mübarek ağzını "mîm" harfine benzetmişlerdir (Hacı, 2006, s. 81). Kanaatimizce, Nizâmî Gencevî bu ifadelerle yer vermekle şunu söylemeyi amaçlamıştır: Tevhîd ilkesi birdir ve bütün semâvî dinlerin ortak değeridir. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar geçen süre zarfında gönderilen her bir peygamber tevhîd ilkesini tebliğ etmişlerdir. Hz. Muhammed peygamberlik müessesesinin son halkasıdır. Bu yolda kendisinden önce gönderilen peygamberler onun için zemin hazırlamışlardır. Hz. Muhammed önceki nebilerden aldığı ilahi mirası tüm dünyaya duyurmuştur. Bu nedenle Hz. Muhammed diğer tüm makamlardan ayrılmaktadır. "Del" (د) harfi ise en güzel özelliklerin Hz. Muhammed'de toplandığını bildirmektedir. En üstün ahlak sahibi, tüm güzelliklerin toplandığı tek insan Hz. Muhammed'dir (Nizami, 2004 (1), 33-34).

Nizâmî Gencevî, Hz. Peygamber için yazdığı ikinci naatında Uhud savaşından bahsetmiştir (Nizami, 2004 (1), s. 39-41). Şair, Uhud savaşı esnasında Hz. Muhammed'in kırılan dişinden sanatsal üslupla bahsetmiştir. Bu bağlamda Nizâmî Gencevî'nin eserinde yer verdiği şu beyit çok önemlidir:

Zafer onun dişinin qan bahasıydı yaqîn,

Bütün canı-cövhəri zaferindi, zaferin (Nizami, 2004 (1), s. 40).

(Belki de zafer onun dişinin kan bahası idi,

Tüm cân-ı cevheri zaferindir, zaferin).

Kanaatimizce, Nizâmî Gencevî, beyitteki kırılan dişle Uhud savaşını, zaferle ise Mekke'nin fethini ve İslam'ın zaferini kastetmektedir. Malum olduğu üzere Uhud savaşı Müslümanların yenilgisiyle sonuçlanmıştır (Hamîdullah & Avcı, 2012, 42/54-57). Aynı zamanda bu savaş Müslümanlara her halükârda Hz. Muhammed'e uymaları gerektiğini göstermiş, yanlışlarını görmelerine imkân sağlamış ve onların daha sistematik hareket etmelerine olanak tanımıştır. Müslümanlar Uhud yenilgisinin üzerinden çok geçmeden Mekke'yi fethetmişlerdir (Heysemî, 1412, 4/260). Nizâmî Gencevî, şiirde, bu olayla Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kişiliği arasında ilişki kurarak onun, her anlamda üstün meziyete sahip biri olduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü sıradan bir insanın bu kadar önemli işler başarması imkânsızdır. Bunlar sadece Allah'ın seçkin kullarının yapabileceği işlerdir.

Nizâmî Gencevî'ye göre Hz. Muhammed vefat etse dahi öğretileri her dönemin insanına ışık tutmaktadır. Her çağın insanı bu öğretiler üzerinde düşünürse O'nun ne kadar yüce şahsiyete sahip olduğuna kanaat getirebilir. Aynı zamanda Hz. Muhammed'in öğretileri sıradan veya değersiz değildir (Nizami, 2004 (5), s. 24-28):

El baxır, heyran qalır kərəminin sirrına,

Təkə tamaşa etmək olmaz təklik pirinə (Nizami, 2004 (5), s. 26).

(Halk izledikçe kereminin sırrına hayran kalıyor,

“Teklik piri”ni sadece izlemekle olmaz).

Nizâmî Gencevî'nin belirttiği bu ve buna benzer pek çok özellik şairin Hz. Peygamber'e duyduğu sevginin yüceliğini gözler önüne sermektedir. Her ne kadar Nizâmî Gencevî'nin bu konudaki düşüncelerinin büyük çoğunluğu diğer şairlerin düşünceleriyle örtüşse de onu diğer kalem ustalarından ayıran özellikler vardır. Yukarıda üzerinde durulan hususlar Nizâmî Gencevî'nin kendisine özgü düşünceleridir.

Sonuç

Makalede üç başlık altında Nizâmî Gencevî'nin eserlerinde yer alan tevhîd ilkesi ve Peygamber sevgisiyle ilgili düşünceleri incelenmiştir. İlk olarak Nizâmî Gencevî'nin Allah'ın adlarını nasıl açıkladığı üzerinde durulmuştur. Burada vardığımız sonuç şudur: Nizâmî Gencevî, Allah'ın isimlerini açıklarken Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî'nin (ö. 324/935-936), Fârâbî'nin (ö. 339/950), Taberî'nin (ö. 310/923) ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) düşüncelerinden etkilenmiştir. Çünkü şairin Allah'ın adlarıyla ilgili getirdiği açıklamalarda isimleri zikredilen âlimlerin izleri açıkça görülmektedir. Ayrıca burada cevaplandırılması gereken bir diğer soru, Nizâmî Gencevî'nin neden isimleri zikredilen âlimlerin düşüncelerini Allah'ın isimlerini açıklarken kullanması yönünde olacaktır. Kanaatimizce, ünlü şair üç sebepten dolayı böyle bir yol izlemiş olabilir: Öncelikle, Nizâmî Gencevî Büyük Selçuklu Devleti'nin (1038-1157) hüküm sürdüğü yıllarda yaşamıştır. Bu dönemlerde Azerbaycan medreselerinde Büyük Selçuklu eğitim sisteminin hakim olduğu görülmektedir. Nizâmî Gencevî de dönemin şartları doğrultusunda tefsir, hadis, fıkıh, matematik, geometri, astronomi, tıp, felsefe, belagat, sarf, nahiv, tarih, coğrafya gibi bilim dallarında eğitim almıştır (Necf, 2018, s. 115). Bu nedenle Nizâmî Gencevî'nin dinî ilimlere ve Fârâbî felsefesine de vâkıf olması ihtimal dahilindedir. İkincisi, Nizâmî Gencevî “*Hamse*”de yer alan eserlerini döneminin hükümdarları için yazmıştır. Hükümdar olacak şahzadeler saraylarda tanınmış âlimlerin gözetiminde ciddi eğitim sürecine tabi tutuluyordu. Onlar, dinî ilimlerin yanı sıra dünyevî ilimlerde de ruhsat sahibi oluyorlardı. Yani, hükümdarların eğitim düzeyi yüksek seviyede idi. Hal böyle olunca Nizâmî Gencevî'nin yazdığı eserler hükümdarlar tarafından kolayca anlaşılabilmiştir. Üçüncüsü, Nizâmî Gencevî böyle bir yol izlemekle hükümdarları Allah'ın isimleri konusunda düşünmeye, fikir beyan etmeğe sevk etmek istemiş olabilir. Nizâmî Gencevî'nin çağdaşı sayılan Asîreddîn Ahsîketî (Asîreddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ebî Tâhir d. 1126-1127, Fergana - ö. 1212, Halhal) şairin Allah'ın isimlerini açıklama şekline, “*Hamse*”de izlediği felsefî sisteme hayran kalmış ve onu öven şiirler kaleme almıştır (Köçerli, 1978, 1/141; Hebibbeyli & İbrahimov, 2018, s. 274; Bağirov, 2022, s. 108-114).

Tevhîd ilkesi konusunda da şair aynı yolu takip etmiştir. O, tevhîd ilkesini açıklamak için naklî ve aklî delillere başvurmuştur. Bu konuda söylediği fikirlerden, Nizâmî Gencevî'nin taklitten kaçındığı görülmektedir. Şairin ister naklî delil sadedinde işaret ettiği âyetler, ister aklın bir nimet oluşunu

vurgulaması, isterse de Fârâbî felsefesine başvurması bu konudaki görüşümüzü güçlendirmektedir. Nizâmî Gencevî, "Hamse"de Fârâbî'nin "İdeal Devlet" isimli kitabından çokça alıntılar yapmıştır. Özellikle Allah'ın adlarının kelâmî yönlerini açıkladıktan sonra Fârâbî'nin düşüncelerine başvurarak zikredilen adların bir de felsefî izahlarını yapmıştır (Fârâbî, 2001, s. 36-46). Hatta şairin medrese eğitimi sürecinde pek çok felsefî eser okuduğunu ve "İskendernâme"de filozofların katıldığı toplantılardan bahsettiğini göz önünde bulundurduğumuzda görüşümüz daha da kuvvetlenecektir. Her ne kadar Nizâmî Gencevî aklın önemine dikkat çekse de son durumda onun da bir sınırının olduğunu kabul etmektedir. Aslında şair bu konuda orta bir yol izlemiştir: Aklını doğru kullananlar hakikate ulaşır. Böylece akıl sahipleri doğru ve yanlış birbirinden seçebilirler. Akıl sahipleri taklitten kaçınır ve onları kapsayan âlem hakkında fikir yürüterek tevâhidin güzelliklerine vakıf olurlar. Bu da Nizâmî Gencevî'nin geniş çaplı okumalar yaptığını, derin bilgi ve birikime sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Şair bir insanın bu kadar derin bilgilere sahip oluşu günümüz açısından hayret doğurmaktadır. Nizâmî Gencevî'nin "Şeyh", "Hekim", "Hâce" olarak tanınması onun âlim kişiliğinin de kanıtıdır.

Nizâmî Gencevî düşünmek, tefekkür etmek, akıl yürütmek üzerine kıymetli ifadeler söylemekle birlikte, onun tasavvufla ilgili önemli görüşleri de vardır. Kanaatimizce, şair, döneminin önemli mutasavvıfları arasında yerini almıştır. Pek çok yazar da Nizâmî Gencevî'nin mutasavvıf olduğunu iddia etmiştir (Guliyev, 2012, s. 3-5). Nizâmî Gencevî'nin sufizmle ilişkisinin olduğunu aşağıdaki deliller sadedinde kanıtlayabiliriz:

- Nizâmî Gencevî'nin "Şeyh" unvanına sahip olması,
- Dönemin sosyal, ekonomik, kültürel problemlerini tasavvufî bir üslupla anlatması,
- Konuları rumuzlardan hareketle veya rumuzlar eşliğinde anlatması.

Yukarıda belirtilen görüşleri "Hamse"de görmemiz mümkündür. Özellikle, "Hamse"nin ilk eseri olan "Sırlar Hazinesi" bu bakımdan çok önemlidir. Nizâmî Gencevî "Sırlar Hazinesi"nde pek çok sorunu tasavvufî bir üslupla anlatmıştır. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ismini açıklarken her bir harfe farklı bir anlam yüklemesi görüşümüzü güçlendirmektedir. Nizâmî Gencevî, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ismine anlamlar yüklemekle ister kendi döneminin, isterse de sonraki dönemlerin ihtiyaç duyduğu ideal insan örneği sunmuştur. Konuyu özetlemek gerekirse: Döneminin sorunlarından memnun olmayan şair, büyük idealler uğruna Allah'a ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) başvurmuş, doğruluk ve hakikatin İslam'ın ilk yıllarında olduğunu söyleyerek o dönemlerdeki uygulamalara geri dönmenin önemini vurgulamıştır.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Ahmedov, S. (2006). *Azerbaycan tarihinde yüz şahsiyet*. Ayna Matbu Evi.
- Ahundov, M. M. (1909). *Şeyh Nizami*. Hesen-zade Matbaası.
- Arslan, M. (2007). Türk Edebiyatı'nda hamse. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5(9), 305-322.
- Aşurbeyli, S. (2006). *Şirvanşahlar devleti (VI.-XVI. asırlar)*. Avrasiya Press.
- Ayan, H. (1981). "Hamse" Türk dili ve edebiyatı. *Dergah Yayınları* 4, 89-90.
- Bağirov, E. (2022). Nizami muasırlarından Asîreddîn Ahsîketî. *Hikmet İlmi Araştırmalar Toplusu* (20), 108-114.
- Bünyadov, Z. (2007). *Azerbaycan Atabeyleri Devleti (1136-1225-ci yıllar)*. Şark-Garb Neşriyatı.
- Edilli, Ş. (2014). *Azerbaycan şiirinde forma meseleleri*. İlim ve Tahsil.
- Eloğlu-Soytürk, H. Ş. (2006). *Divan-i Nizami (Genceli) Türkçe (Azerbaycanca) [kasideler-gazeller]*. Nurlar.
- Fârâbî, M. M. (2001). *El-Medînetü'l-Fâdula li'l-Fârâbî*. Nushatu Mısır.
- Gencevi, N. (2004(1)). *Sırlar hazinesi*. Lider Neşriyatı.
- Gencevi, N. (2004(2)). *Hüsrev ü Şîrîn*. Lider Neşriyatı.
- Gencevi, N. (2004(3)). *Leylâ vü Mecnûn*. Lider Neşriyatı.
- Gencevi, N. (2004(4)). *Yedi güzel*. Lider Neşriyatı.
- Gencevi, N. (2004(5)). *İsgendername (Şerefname)*. Lider Neşriyatı.
- Gencevi, N. (2004(6)). *İsgendername (İğbalname)*. Lider Neşriyatı.
- Guliyev, İ. (2012). *Nizami ve Zerdüştlük*. İlim ve Tahsil.
- Hacı, S. (2006). *Hazret-i Nizami Gencevi'nin yaratıcılığında peygamberlik anlayışı ve Hazret-i Muhammed (s.a.s)* I. Grifli Neşr.
- Hacı, S. (2008). *Hazret-i Nizami Gencevi'nin yaratıcılığında peygamberlik anlayışı ve Hazret-i Muhammed (s.a.s)* II. Grifli Neşr.
- Hamîdullah, M., & Avcı, C. (2012). Uhud. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, 54-57.
- Hanbel, A. (1995). *Müsned*. Nşr. Şuayb el-Arnaût v. dğr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Hebibbeyli, İ. (2019). *Azerbaycan edebiyatı: Dönemselleştirme konsepti ve inkişaf merhaleleri*. İlim.
- Hebibbeyli, İ., & İbrahimov, S. (2018). *Orta asırlar Vahid şark edebi prosesi*. Leman Neşriyat Poligrafiya Merkezi.

- Heysemî, N. (1412). *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*. el-Mektebetu's-Şâmile.
- İbrahimova, M. & Misirova, G. (2012). *Nizami Gencevi bibliyografisi*. Zerdab LTD.
- İnalçık, H. (2016), *Şair ve patron*. Doğu-Batı Yayınları.
- Kayhan, H. (2018). Azerbaycan Atabeyliği'nin kuruluşu ve Atabey İldeniz". *Türkiyat Mecmuası*. 28(1), 45-65.
- Köçerli, F. (1978). *Azerbaycan edebiyatı*. Elm Neşriyatı.
- Lennox, J. J. (2013). *Aramızda kalsın Tanrı var*. Çağaloğlu.
- Memmedova, A. (2021). *Nizami Gencevi - 880*. Azerbaycan Milli Kütüphanesi.
- Memmedova, Ü. (2021). *Azerbaycan edebiyatı*. Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı.
- Necef, E. (2010). *Selçuklu devletleri ve Atabeyleri tarihi (Oğuzların ortaya çıkışından XIV. asıra kadar)*. Kanun Neşriyatı.
- Necef, E. (2018), Orta asırlar Azerbaycanında tahsil anlayışı, structuru, metodolojisi ve tedris vasıtaları (X.-XVI. asırlar). *Azerbaycan Mektebi*, 2(683), 107-123.
- Refili, M. (1939). *Nizami: hayat ve yaratıcılığı*. Azerbaycan Sovyet Yazarlar Birliği Neşriyatı.
- Şevkânî, M. A. (1998). *Fethu'l-kadîr el-câmî' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. Dâri İbn Kesîr.
- Taberî, E. C. (2001). *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî. Dâru'l-hicr.
- Yazıcı, T. & Kurnaz, C. (1997). *Hamse*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. TDV Yayınları.
- Zemahşerî, E. K. (1998). *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvaz. Mektebetü'l-'abidkân.
- Mustafayev, D. (1967). *Mir İdey Nizami i Sovretennost (Tekst)*. İzd. A.N. Azerb. S.S.R.

